

Zehavî ve Realist Arap Şiirindeki Yeri

Mehmet YALAR

Doç. Dr., U.Ü. İlahiyat Fakültesi

Özet

Bu çalışmada, Modern Arap edebiyatında realist şiir akımının öncülerinden olan Iraklı şair Cemil Sıdkî ez-Zehâvî'nin, realist Arap şiirindeki yeri incelenerek Modern Arap Edebiyatına realist şiir açısından ışık tutulmaktadır. Bu bağlamda şairin kısa biyografisi, edebî kişiliği ve şairliği ele alınmaktadır. Şairliği kapsamında şiire bakışı, realist eğiliminin göstergeleri olan ve genellikle siyasal ve sosyal problemlerden ibaret bulunan şiir konuları, şiir örnekleri ve divanlarına ilişkin ayrıntılı bilgilere yer verilmektedir. Sonuç kısmında ise, şiirlerinin özellikleri ve bunlara yönelik eleştiriler yer almaktadır.

Abstract

Az-Zahawî and His Place in the Realist Arabic Poem

This article deals with the place of Irakian poet Gameel Sidqî az-Zahâwî, one of the pioneers of realist poem movements, in modern Arabic literature. It also studies his brief biography, poems, literary personality, aspects and subjects of his poetry, i.e. the social and political problems. The Conclusion contains the features of his poems and the related critics.

Anahtar Kelimeler: Cemil Sıdkî ez-Zehâvî, Arap edebiyatı, realist şiir akımları

Key Words: Gameel Sidqî az-Zahâwî, Arabic literature, realist poem movements

Modern Arap şiirinin, tarihsel seyri bağlamında dayandığı edebî ve felsefî arka planı anlayabilmek için bu alandaki gelişmelere öncülük etmiş olan şahsiyetlerin yeterince tanınması gerekmektedir. Konuyla ilgili kaynaklara bakıldığında bu alanda realist akımın tartışmasız öncülerinden birinin, Irak'ta ise ilkinin Zehâvî olduğu gözlenmektedir. Bu tespitten hareketle yapılan çalışmada, konuya temel teşkil etmesi için yer verilen girişten sonra, önce Zehâvî'nin edebiyatı, şiiri ve bu bağlamda realist çizgiyi benimsemesine zemin hazırlayan kısa hayat hikayesi, ardından da realist Arap şiirindeki yeri ele alınmıştır. Bu çerçevede genelde edebî kişiliği ve bu bağlamda nesir türünde kaleme aldığı eserler, özelde de şairliği, şiire bakışı, realist eğiliminin somut göstergeleri olan şiir konuları, örnekleri ve divanlarına ilişkin detaylı bilgilere yer verilmiştir. Çalışma, şiirlerinin özelliklerini ve bu şiirlere yöneltilen eleştirileri içeren sonuç kısmıyla sona ermektedir.

GİRİŞ

Yirminci yüz yılın başlarından itibaren modernleşme sürecine girmeye başlayan Arap şiirinin, Batı'da çok önceden ortaya çıkmış olan ve özellikle Fransız ihtilalinden sonra İslam coğrafyasında da yayılma istidadı gösteren çağdaş edebî akımlardan etkilenmesi kaçınılmaz olmuştur. Bu etkilenmenin bir sonucu olarak aynı akımlar, belli bir süre sonra genelde çağdaş Arap edebiyatında, özelde de çağdaş Arap şiirinde kendini göstermeye ve önde gelen bazı şairler tarafından temsil edilmeye başlamıştır. Söz konusu akımların en önemlilerinden biri de, evresi bakımından klasisizm ve romantizmden sonra ortaya çıkan realizmdir.

İlk belirtileri 19. yüz yılın başlarında ortaya çıkmaya başlayan, aynı yüz yılın ortalarından itibaren ise, ilkeleri belirginleşen ve sanat hayatına egemen olan realizm, büyük ölçüde Auguste Comt (1798-1857)'un pozitivist felsefesine dayandığı için, kavramsal gerçekçiliğe karşı çıkararak onun yerine edebiyatta olgu gerçekçiliğini ikame etmiştir. Bu nedenle, realizmin *gerçek* ve *gözlem* ilkelerinin ekseninde insan ve toplum yer almıştır. Daha özet bir ifadeyle, realizmde sanat sanat için değil, hayat için kabul edilmiştir.¹

Bu arada Batı realizmi, insan yapısında kötülüğün egemen oluşunu, Doğu realizmi ise iyiliğin galebe çalışını benimserken Arap realizmi, bu iki zıt yaklaşımdan farklı olarak insanın doğasında hem kötülüğün hem de iyiliğin var olduğunu, belirtilerinin de ancak

---

¹ Hafâcî, Muhammed 'Abdulmun'im, el-Kasîde'l-'Arabiyye beyne't-tatavvur ve't-teccid, Beyrut, 1414/1993, s. 163.

yazarın yaşadığı psikolojik ve sosyal duruma göre ortaya çıktığını öngörmektedir.²

Öte yandan Batı'da realizm, aynı zamanda gerçek kurucusu olarak da kabul edilen Fransız yazar Gustave Flaubert (1821-1880), Rus yazar Fiodor Mihayloviç Dostoyevski (1822-1881), Nobel ödüllü Amerikan yazar Ernest Hemingway (1899-1961) ve diğer pek çok yazar tarafından temsil edilmiştir.³ Arap edebiyatındaki ilk örnekleri ise, Batı ve Doğu realizminin felsefi derinliklerine inilmeden düz hikaye üslubuyla Tâhâ Huseyn (1889-1973) tarafından kaleme alınan ve Türkçe'ye de çevrilmiş olan **el-Eyyâm (Günler)** adlı otobiyografik eser ile Mısır'ın dünyaca ünlü hikaye ve tiyatro yazarı Tevfik el-Hakîm (1898-1987)'in kaleme aldığı **Yevmiyyâtu nâibin fi'l-eryâf (Bir Vekilin Kırsaldaki Günlük İzlenimleri)** adlı hikayesidir.⁴ Çağdaş Arap şiirindeki belli başlı bazı temsilcileri ise, çalışmamızın konusu olan Zehâvî (1863-1936), Ahmed Zekî Ebû Şâdî (1892-1955), Reîf Hûrî (1913-1967), Reşîd Ma'lûf, Bedevî el-Cebel (1907-1982) , 'Umar Ebû Rîşe (1908-1990) ve Muhammed Mehdi el-Cevâhirî (1900-1997) gibi şahsiyetlerdir.⁵

I- ZEHÂVÎ'NİN HAYATI

Bu başlık altında Zehâvî'nin doğum tarihi ve yeri, tam adı ve nisbesi, ailesi ve tahsili, sıra dışı kişiliği ve yaptığı belli başlı görevlere, bir makalenin hacmi ölçüsünde ana hatlarıyla yer verilecektir.

A- Doğum Tarihi ve Yeri, Tam Adı, Nisbesi ve Evliliği

29 Zilhicce 1279/18 Haziran 1863 yılında Bağdat'ta doğup tam adı Cemil Sıdkî ez-Zehâvî olan yazar, "Zehâvî" nisbesini döneminin en büyük İslam alimlerinden ve Bağdat müftüsü olan babası Muhammed Feyzî ez-Zehâvî (1308/1890)'den tevarüs etmiştir. **Hediyetu'l-'Arifîn** ve **İzâhu'l-meknûn** gibi önemli temel iki kaynağın yazarı olan Bağdatlı İsmail Paşa (1339/1920)⁶, Tecrîd-i sarîh mütercimlerinden Babanzade Ahmed Naim Bey (ö.1934), Ord. Prof. Dr. Şükrü Baban (ö.1980) ve eski bakanlardan yeğeni Cihad

² Altuncu, Muhammed, el-Mu'cemu'l-mufassal fi'l-edeb, (I-II), 1419/1999, c. II, s. 878.

³ Çeşitli, İsmail, Batı edebiyatında Edebi Akımlar, Ankara, 2001, s. 72, 73, 79, 80; Kolcu, Ali İhsan, Batı Edebiyatı, Ankara, 2003, s. 171, 368, 464.

⁴ Dayf, Şevkî, el-Edebu'l-'arabiyyu'l-mu'âsir fi Misra, Kahire, tarihsiz, s. 291, 292; Altuncu, a.g.e., c. II, s. 878.

⁵ Hafâcî, a.g.e., s. 63, 64; Kabbîş, Ahmed, Târîhu's-ş-î'rî'l-'arabiyyî'l-hadîs, yer yok, s. 388.

⁶ Dâğir, Yûsuf Es'ad, Masâdiru'd-dirâse'l-edebiyeye, (I-III), Beyrut, 1983, c. III/1, s.125; el-Muncid, fi'l- a'lâm, 15. baskı, 1987, madde: baban, s. 99.

Baban (ö.1984) gibi Türkiye'nin tanınmış ilim, fikir, siyaset ve devlet adamlarının da mensubu buldukları Süleymaniye'nin Baban Aşiretinden olan ailesinin bu nisbeyle anılmasının nedeni ise, dedesi Ahmed Bey'in İran'ın Kirmanşah şehrine bağlı, aynı zamanda Zehâvî'nin baba annesinin de memleketi olan Zehav kasabasına göç edip birkaç yıl burada kalmış olmasıdır.⁷ Zehâvî, yirmi beş yaşında iken ailesi tarafından Zekiye Hanım (ö.1961) adında fazilet sahibi bir Türk kızıyla evlendirilmesi sayesinde mutlu bir yuva kurmuştur.⁸

B- Ailesi ve Tahsili

Asil ve ilim irfan yuvası olan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Zehâvî, tahsilini babasının İslamî ilimler ve Arap edebiyatı öğretimiyle ünlü medresesinde ve bizzat babasında yapmıştır. Zira babası, sarf, nahiv, mantık ve bir miktar belagat okuması için önce onu, müderris konumundaki önde gelen öğrencilerinden bazısına göndermiş, ancak Zehâvî, bu hocalarının, sorularına verdikleri cevaplardan tatmin olmadığından babasına dönmüş ve tahsilini ondan yapmak istemiştir. Böylece ilim ve edebiyat merkezi olan aile ortamını iyi değerlendiren yazar, bu çerçevede babasından aralarında Kâdî tefsiri ve Şerhu'l-mevâkif'in da bulunduğu İslamî ilimlere dair eserlerin yanı sıra Mütenebbî (354/965)'nin divanını da okumuştur.⁹

Ayrıca dil öğrenimine de önem vererek ana dili olan Kürtçe'nin yanı sıra, Arapça, Türkçe ve Farsça'yı da çok iyi öğrenmiştir. Bu arada kelim, mantık, fıkıh ve tasavvuf gibi klasik medrese ilimlerinde derinleşmekle yetinmeyen Zehâvî, planlı ve kurumsal bir akademik tahsil hayatı olmamasına rağmen, üstün zekası ve olağanüstü gayreti sayesinde Batı menşeli kaynakları da Arapça ve Türkçe çevirilerinden okumak suretiyle Avrupa'nın çağdaş tabiat ilimlerini, özellikle de felsefeyi tükenmek bilmeyen bir azimle öğrenmeye çalışmıştır.¹⁰

Ne var ki, Zeyyât (ö.1968)'in da isabetle vurguladığı gibi, bildiği Batı dili bulunmadığı için, yararlandığı çeviriler istenen sonucu vermemiş olmalı ki, Batı menşeli ilimlere dair bilgileri yetersiz kalmış, bu nedenle de felsefe ve tabiat bilimlerine ilişkin görüşleri, dünyanın bu alanlardaki otoritelerinin görüşleriyle bağdaşmayarak kendine özgü marjinal ve ilmi geçerliliği olmayan görüşler olarak kalmıştır. Örneğin çekim kanununu nedenini açıklarken bunun,

⁷ Kabbiş, a.g.e., s. 389; el-Cubûrî, Kâmil Suleymân, Mu'cemu's-şu'arâ, (I-VI), Beyrut, 1424/2003, c. I, s. 429.

⁸ el-Hilâlî, Ahmed, <http://www.marafea.org/paper.php>.

⁹ el-Hilâlî, Abdurrezzâk, ez-Zehâvî, Kahire, 1976, s. 24.

¹⁰ Muhammed Mucahid, Zeki, el-A'lâmu's-şarkıyye, (I-III), Beyrut, 1994, c. II, s. 692.

maddelerin birbirini çekmesi sonucu değil, aksine saçtıkları elektronlar nedeniyle birbirlerini itmeleri sonucu meydana geldiğini ileri sürmüştür.¹¹

Kanaatimizce Zehâvî bu konuda maceracı karakterine ve doymak bilmeyen hevesine yenik düşerek, tabiat ilimlerinin, ilgili uzmanların akademik disiplininden geçmeden öğrenilemeyeceği gerçeğini gözden kaçırmış ve yetişme tarzına sığmayan, daha açık bir ifadeyle boyunu aşan bir işe kalkışmıştır. Nitekim İlyan Serkîs (ö.1932) de, el-Muktataf sahibi Ya'kûb Sarrûf (ö.1927)'tan naklen Zehâvî'nin, bu konulardaki görüşlerinde hataya düştüğünü, zira değişmez kanunları bulunduğundan, pozitif bilimlerin spekülasyona konu edilemeyeceğini dile getirmiştir.¹² Ancak bu ilimlerle uğraşması, hakkında yapılan *filozof ve düşünür şair* nitelemesine rağmen, kendisini tartışılmaz gerçek bir filozof ve bilim adamı düzeyine çıkartmamakla birlikte dünya görüşü bakımından, o güne kadar pek seslendirilmeyen ve geleneksel genel kabullere aykırı özgürlükçü, eleştirel, toplumcu ve realist bir bakış açısına sahip olmasını sağlamıştır.¹³

C- Sıra Dışı Kişiliği

Biyografisini konu alan kaynakların tamamında Zehâvî'nin sıra dışı kişiliğine dikkat çekildiği görülmektedir. Bu bağlamda bir örnek olmak üzere Hannâ el-Fâhûrî, kendisinden naklen şu ifadelerle yer vermektedir:

*“Çocukluğumda alışılmadık hareketlerimden dolayı **deli** olarak adlandırılıyordum. Eğlenceye olan eğilimimden dolayı gençliğimde bana **sersem** adı takıldı. Orta yaşlılığında istibdada karşı direndiğim için **cüretkar** diye anıldım. Yaşlılığında ise, felsefî görüşlerimi açıkça dile getirdiğim için bana **zındık** denildi.”¹⁴*

Vakıa Zehâvî'nin, İslam dünyasının siyasal, sosyal, ilmi ve fikri geri kalmışlığı nedeniyle içinde bulunduğu kötü durumun yanı sıra, akılcılık ve Darwin felsefesinin de etkisiyle, düşünce ve inancı bakımından bunalımlı dönemler yaşadığı, bu konuda kaleme aldığı bazı şiirlerinden de anlaşılmaktadır. Söz konusu şiirlerinden, inanç bunalımıyla ilgili söylediği bazı dizeler şöyledir:

¹¹ ez-Zeyyât, Ahmed Hasen, Târihu'l-edebi'l-'Arabî, Beyrut, 142/2001, s. 376.

¹² Serkîs, İlyan Yûsuf, Mu'cemu'l-matbû'âti'l-'Arabiyye ve'l-mu'arrabe, (I-II), Kahire, 1346/1928, c. I, s. 979.

¹³ Kabbîş, a.g.e., s. 397.

¹⁴ Fâhûrî, Hannâ, el-Mûceza fi'l-edebi'l-'Arabî ve târihih, (I-IV), Beyrut, 1411/1991, c. IV, s. 452.

كانَ إيماني في شبّابي جمًّا
عَيرُ أنَّ الشُّكوكَ هَبَّتْ
ثمَّ عادَ الإيمانُ يَفُوى إلى أنْ
ثمَّ أمنتُ ثمَّ ألحدتُ حتّى
ثمَّ إني في الوقتِ هذا لَخوفي
ما بيهِ نَزْرَةٌ و لا تَقْصيرُ
ثُلا حيني فلم يَسْتَقِرَّ مَيِّ الشُّعورُ
سَلَّهُ الشَّيْطَانُ الرَّجِيمُ الغَرورُ
قيلَ هذا مُذْ بَدَبُ مَغْرورُ
لَسْتُ أُذْري ما ذا اعتقادي الأَخيرُ¹⁵

Derli topluydu inancım gençliğimde

Ne azlık vardı onda ne kusur

Ancak başladı kuşkular

Karşıma çıkmaya, karar kılmadı bilincim böylece

Sonra başladı iman güçlenmeye

Aldatan melun şeytan onu alıncaya kadar

Sonra inandım, sonra dinsizleştim, nihayet

“Bu, iki arada bir derede kalan bir aldatılmış” denildi

Sonra şu anda korktuğum için ben

Bilmem son inancımın ne olduğunu

Doğal olarak başını hayli ağrıtmış olan söz konusu sıra dışı kişiliğinin ve yol açtığı sıkıntıların, bir şair ve yazar olarak, bu örnekte görüldüğü üzere eserlerine yansımaları da kaçınılmaz olmuştur. Söz konusu yansımaların diğer detaylı örneklerine edebî kişiliği ve şairliğinden söz edilirken yer verilecektir.

D- Yaptığı Belli Başlı Görevler

Sıra dışı kişiliğinin, pek çok şairde görülen tembelliğe ve başkalarının sırtından geçinerek yaşamaya meyletmesine engel olduğu ve yaptığı görevlerin çok ve çeşitli olmasına yol açtığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda o günkü teamüle göre Arapça dini tahsilini tamamlayıp ilmi icazetini aldıktan sonra yaptığı başlıca görevler özetle şöyle sıralanabilir:

a) 1885'te Bağdat'taki Süleymaniye Medresesi müderrisliği,

b) 1887'de henüz yirmi dört yaşında, kimi kaynaklara göre ise yirmi yaşında bir gençken Bağdat Maarif Meclisi Üyeliği,

c) 1890'da Vilayet Matbaası Müdürlüğü ve “Zevrâ” adlı resmi gazetenin Arapça bölümünde başyazarlık,

d) 1892'den 1896 yılına kadar süren Bağdat İstinaf Mahkemesi Üyeliği,

¹⁵ Fâhûrî, el-Câmi' fi târîhi'l-eđebi'l-'Arabî, (I-II), Beyrut, 1986, c. II, s. 416, 417.

e) 1896'da II. Abdulhamid'in çağrısı üzerine gittiği İstanbul'dan 1897'de vali Hüseyin Hilmi Paşa ile birlikte Yemen'e genel vaiz olarak gönderilmesi ve bir yıl sonra döndüğü İstanbul'dan 1899'da memleketine gözetim altında sürgünlü olarak geri gönderilmesi,

f) 1908 yılında meşrutiyetin ilanı ile birlikte İstanbul'a dönerek Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'de İslam Felsefesi Bölüm Başkanlığı ve hocalığı, Darülfünun'da da Arap Edebiyatı hocalığı,

g) 1910'da Bağdat Hukuk fakültesi'nde Mecelle-i Ahkam-ı Adliye hocalığı,

h) 1914'te önce Muntefak sancağını temsilen İstanbul'da Meclis-i Mebusan üyeliği, daha sonra da Bağdat'ı temsilen aynı görev.

Bu görevi esnasında meclis kürsüsünden yaptığı aykırı konuşmalarla şimşekleri üzerine çekmeye devam etmiştir. Bu cümleden olmak üzere, Deniz Kuvvetlerine mensup bazı komutanlarca savaş gemilerinde en güçlü hadis kaynağı olan **Buhari**'yi okuyan imamlara tahsis edilen vakıflar konusu görüşülürken söylediği şu sözler, meclisin karışmasına ve bazı üyelerin kendisini kafirlik ve dinsizlikle suçlayıp dövmek üzere üstüne yürümesine neden olmuştur:

"Biz biliyoruz ki, gemiler Buhari'yle değil, buharla yürür. O halde neden söz konusu vakıfların gelirlerini, gemilerin yürütülmesinde hiçbir etkisi olmayan Buhari okumak yerine insanların buharlı sistemi iyi kullanmalarını sağlayacak olan öğretimin yaygınlaştırılması için harcamıyoruz?"¹⁶

27.08. 1914 günü meclisin tatile girmesiyle, tatilini geçirmek üzere Bağdat'a dönen Zehâvî, aynı yıl I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi nedeniyle bir daha İstanbul'a dönmemiştir.

ı) 1918 yılı sonlarında İngilizlerin Irak'ı işgalleri sırasında önce Maarif Meclisi Üyeliği, 19.02.1920'de Hukuk Fakültesi'nde Arap dili hocalığı ve 01.03.1920 tarihinde Adalet Bakanlığı'nda Osmanlı Kanunlarını Arapça'ya Çevirme Komisyonu Başkanlığı görevlerini bir arada yürütmesi,

k) 1936'da vefat edinceye kadar Irak Ayan Meclisi Üyeliği

Ancak bu son görevi hükmen sümekle birlikte kendisi, evde yürürken düşüp sol ayağı kırılmış, bunu izleyen devrede artık evine kapanmış ve 24 Şubat 1936 tarihinde vefat edinceye kadar vaktini mütalaa ve eser yazmakla geçirmiştir.¹⁷

¹⁶ Basrî, Mir, A'lâmu'l-edeb fi'l-İrâkı'l-hadîs, (I-II), Londra, 1415/1994, c. I, s. 97, 98; el-Hilâlî, a.g.e., s. 44.

¹⁷ Muhammed Mucahid, a.g.e., c. II, s. 693, 694; Kabbîş, a.g.e., s. 389, 390; Fâhûrî, el-Mücez., c. IV, s. 451, 452.

II- REALİST ARAP ŞİİRİNDEKİ YERİ

Çalışmamızın ana konusu olan bu başlık altında Zehâvî'nin edebî kişiliğine kısaca değinildikten sonra realist Arap şiirindeki yerini belirlemek üzere, şairliği kapsamında şiire bakışı ve şiirlerinde ele aldığı konularda somutlaşan realist eğilimleri, yer verilecek şiir örnekleriyle ortaya konulmaya çalışılacaktır. Ayrıca başlıca şiir çalışmaları kapsamında şiir divanlarıyla ilgili detaylı bilgilere yer verilecektir.

A- Edebî Kişiliği

Edebî bir atmosferin hakim olduğu aile ortamında yetişmiş olması, özellikle babasının da ilminin yanı sıra, edip ve şair ruhlu bir kişiliğe sahip olması ve şiir melekelerini geliştirmek üzere, yazacağı her beyit için bir dirhemle onu ödüllendirmesi, kaliteli şiir ezberlemeye teşvik etmesi ve yazacağı şiirleri kritik ederek iyi olmayanları silmeye mecbur etmesi, Zehâvî'de çok erken yaşlarda edebiyata, özellikle de şiire dönük eğilimlerin güçlü bir biçimde oluşmasına zemin hazırlamıştır. Söz konusu zemin, yaradılıştan sahip olduğu yetenek ve ilgiyle birleşince edebiyatçı ve şair bir portrenin ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştur. Nitekim ilk şiirlerini henüz on beş yaşını doldurmadan yazmaya başlamıştır. Bu süreçte Zehâvî, Ebû Temmâm (231/846), Buhturî (284/897), Mutenebbî (354/965), Şerif er-Radî (404/1013) ve Maarî (449/1057) gibi klasik Arap şairlerini incelemiş, yanı sıra Firdevsî (411/1020), Ömer Hayyâm (527/1132), Sa'dî Şirazî (690/1291) ve Hafız Şirazî (792/1389) gibi İran'ın önde gelen klasik şairleri ile Abdülhak Hâmid (1852-1937), Namık Kemal (1840-1888) ve diğer büyük Türk şairlerinin eserlerini okumuştur.¹⁸

Bu arada Bağdat'ın tanınmış fakihlerinden olup edebiyattan hoşlanmayan ağabeyi Şeyh Muhammed Said ez-Zehâvî'nin, kendisini edebiyattan, dil ilimlerinden, özellikle de şiirden alıkoyarak fıkha ve kadılığa özendirme çabaları, babasının söz konusu tutumu ve Zehâvî'nin kişisel eğilimlerindeki ısrarcılığı sayesinde sonuçsuz kalmıştır. Böylece o, zihni faaliyetlerini edebiyata odaklamış ve şiir yeteneğini geliştirmeye devam etmiştir.¹⁹

Aslında Zehâvî'nin edebiyata olan düşkünlüğünün gerçek nedenini, kabına sığmayan serüvenciliği, özgürlükçülüğü ve kendi başına buyruk serkeş karakterinde aramak gerekir. Nitekim hiçbir modern akademik eğitimden geçmemesine rağmen felsefe ve tabiat ilimleri gibi alanları bile kendi başına öğrenmeye çalışması ve bu

¹⁸ el-Hilâli, a.g.e., s. 24, 25, 122

¹⁹ ez-Zeyyât, a.g.e., s. 375

konularda, nesir türünde aşağıdaki eserleri kaleme almış olması da bunu göstermektedir:

1. *Kitābu'l-kāināt*

Tabiat ilimlerine ve felsefeye ilişkin pek çok konunun ele alındığı bu eser, 1897 yılında Kahire'de el-Muktataf dergisi matbaası'nda basılmış olup küçük boy 230 sayfadan ibaret bir kitaptır. Eserin, el-Muktataf dergisi(20/365; 21/381)'nde kritiği yapılmıştır.

2. *el-Câzibiyeye ve Ta'lîluha*

Dönemin filozoflarına ters düştüğü çekim kanununun ele alındığı kısa bir eser olup 1326/1910 yılında Bağdat'ta basılmış ve el-Muktataf (37/1216) ile el-Maşrık (13/956) dergilerinde kritiği yapılmıştır.

3. *ed-Def'u'l-'âmm ve 'zavâhiru't-tabiiyye ve'l-felekiyye*

Bir önceki eserin genişletilmiş açıklamalı şekli olup yazar tarafından el-Muktataf dergisinin ekinde yayımlanmıştır.

4. *el-Mucmel mimmâ erâ*

Bu eserde daha önceki eserler özetlenmiş, ayrıca pek çok ilmi konuyla ilgili görüşlerinin hulasasına yer verilmiştir. Eser, 80 orta boy sayfadan ibaret olup 1924 yılında Mısır'da Zirikli matbaasında basılmıştır.

5. *el-Haylu ve Sibâkuhâ*

Atlar ve at yarışlarının konu edildiği ve 62 sayfadan ibaret olan eser, 1896 yılında Mısır'da el-Hilâl Matbaası'nda basılmıştır.

6. *Eşrâku'd-dâmâ*

Dama oyununun inceliklerine dair olan eser basılmamıştır.

7. *Hikmet-i İslamiye Dersleri*

Adından da anlaşılacağı üzere, Türkçe kaleme alınmış olan bu eser, İstanbul'da felsefe öğretmeni iken okuttuğu ders notlarından oluşmuş olup bu başlık altında İstanbul'da **Darulfünun Mecmuası**'nda yayımlanmıştır.²⁰

Ancak her şeye rağmen döneminin en önde gelen edebî şahsiyetleri arasında yer almayı başaran Zehâvî'nin edebî kişiliğini, çağdaş Arap Edebiyatı araştırmacılarından Muhammed Yûsuf Necm, şu sözlerle özetlemektedir:

²⁰ Ahmed Edhem, İsmail, Şu'arâ mu'âsirün, tahrir ve takdim Ahmed İbrahim, Kahire, 1984, s. 135; Dâğir, a.g.e., c. II, s. 415, 416; Kabbîş, a.g.e., s., 390; Muhammed Mucahid, a.g.e., c. II, s. 693; el-Cubûri, a.g.e., c. I, s. 429.

“O, Arap şiirinin önde gelenlerinden ve modern edebiyatımızda bilimsel düşünüş ve felsefi metodun öncülerinden biridir.”²¹

B- Şairliği

Zehâvî'yi çağdaş klasik şairler kuşağı içerisinde konumlandırılan günümüz Arap edebiyatı araştırmacıları arasında onun, modern Arap şiirinin başta gelen öncülerinden biri, hatta kimilerine göre birincisi olduğu konusunda görüş ayrılığı bulunmamaktadır.²² Zira doğuştan sahip olduğu hareketli, duyarlı kişiliği ve keskin zekasının etkisiyle Zehâvî, tahsil hayatının ilk yıllarından itibaren dil ve edebiyat alanına yönelmiş ve yukarıda yer verildiği üzere, bu çerçevede Arap, İran ve Türk klasiklerini okuyup incelemesi sonucu kısa zamanda özellikle şiirdeki yeteneğiyle temayüz etmiştir. Bu kapsamda hareketli ruh ve akıl dünyasının bir tezahürü olarak hızlı ve çok miktarda şiir yazma becerisi, dikkat çeken özelliklerinden biri olmuştur. Şiirlerinin toplam sayısının on bin rakamıyla ifade edilmesi de, bu özelliğinin somut göstergesi olarak değerlendirilmelidir.²³

Şiirlerinde dikkat çekilmesi gereken temel özellik, çağdaş Arap şiirinin realist ekolünde yer almasını sağlayan rasyonel ve gerçekçi üslubudur. Bu kapsamda şiirleri, lafızları bakımından kolay, anlamları bakımından ise romantik ve sembolik şiirde bulunan kapalılıktan uzak, açık ve anlaşılır bir yapıya sahiptir. Söz konusu özelliğinden dolayı, şair kişiliğine yöneltilen eleştirilerden biri de, akılcılık ve gerçekçiliğin yol açtığı ve düz yazıya özgü olan monotonluğun bazı şiirlerine damgasını vurmuş olmasıdır. Zehâvî'nin şairliğini bu noktadan hareketle değerlendirenlerden biri olan çağdaş Arap edebiyatı eleştirmenlerinden İsmail Ahmed Edhem (ö.1940), daha da ileri giderek onun bir şairden ziyade bir filozof olduğunu, şiirlerinin de şiirden ziyade siyasal ve sosyal içerikli dergilerin giriş sayfalarında yayınlanan birer fikri ve felsefi makaleye benzediğini ileri sürmektedir.²⁴

Örnek vermek gerekirse, uzay cisimlerini konu alan bu tür şiirlerinden birinin bazı dizeleri şöyledir:

لِمَاذَا تَحَرَّرَ كَتَبَ الْأَنْجُمُ كَأَنَّكَ مِثْلِي لَا تَعْلَمُ
وَمَا هُوَ كُنْهُ الْأَثِيرِ الَّذِي فَسِيحَ الْفَضَاءِ بِهِ مُفْعَمُ
وَبَيْنَ الْجَوَاهِرِ جَدَّبَ فَمَا دَوَاعِيهِ؟ إِنِّي مُسْتَعْلَمُ

²¹ Dâğir, a.g.e., c. II, s. 415.

²² el-Eyyübî, Yâsîn, Fî Mihrâbi'l-kelimeh, Beyrut, 1419/1999, s. 47.

²³ el-Cubûrî, a.g.e., c. I, s. 429.

²⁴ Ahmed Edhem, İsmail, a.g.e., s. 133, 134.

هَلِ الدَّفْعُ أَوْضَحُ فِي ذَاتِهِ مِنَ الْجَذْبِ أَمْ هَلْ هُمَا تَوَاقُفٌ
هُمَا قَوَّاتَانِ تَحَالَفَتَا فَذَلِكَ يَبْنِي وَذَا يَهْدُمُ²⁵

*Neden hareket etti yıldızlar
Sen de benim gibi bilmiyor gibisin
Nedir mahiyeti eterin
Geniş uzayı lebalep dolduran eter
Var bir çekim maddeler arasında, nedir
Nedenleri? Öğrenmek istiyorum
Aslında itim daha mı açık
Çekimden, yoksa ikiz midir onlar?
Anlaşmış iki güçtür onlar
Yaparken biri, yıkar diğeri*

Ancak bu tür eleştirilere rağmen Zehâvî, realist yönü romantik yönüne fazlasıyla ağır basan bir şair olarak, şiirlerinde romantik duygusallıklarını dile getirmekten ziyade, şairlik yeteneğini somut problemleri dile getirmede bir araç olarak kullanmayı tercih etmiştir. Böylece, gerçekçiliğin bir sonucu olarak, şiirinin zaman zaman düz yazı üslubuna yaklaşarak şiirsellikten uzaklaşacağını bile bile, dünya görüşü gereği, sanatını düşünce, bilim ve toplum için kullanmak istemiş ve bu yönde yöneltilecek eleştirileri göze almıştır. Zira Fâhûrî'nin tabiriyle, kendisi her şeyden önce rasyonalist ve realist bir kişiliğe sahip olup kulaklarıyla duymadığı ve gözleriyle görmediği bir şey hakkında kalben tatmin olmamakta, söylenenleri de daima ihtiyatla karşılayıp gözleme tabi tutmaktadır. Nitekim kendisi de, şiir konusundaki realist ve rasyonalist eğilimini şu sözleriyle dile getirmiştir:

“Benim nazarımda şiirin en güzeli, gerçeklerden uzak olan duygu ve hayalden ziyade, bizatihi gerçeklerin kendisine dayanan şiirdir. Böylece şiirde aklın payı, duygu ve hayalin payından fazla olmuş olur.”²⁶

Şairliği konusunda dikkat çeken hususlardan biri de, şiirlerinin kalite bakımından birbirinden farklı olmasıdır. Nedeni ise, bazı şiirlerinde daha fazla özenli davranmış olmasıdır. Ayrıca Zehâvî,

²⁵ el-Hayyât, Celâl- et-Tu'me, Sâlih Cevâd- Şerif, Ezher, Târihu'l-edebi'l- 'Arabîyyi'l-hadis, Bağdad, 1396/1976, s. 26.

²⁶ Fâhûrî, el-Câmi', c. II, s. 421.

kasidelerinde konu birliğine de bağlı kalmamış ve aynı kasidede birden fazla konuyu ele alabilmiştir.²⁷

Özetle, karakteristik zaaf ve üstünlükleri, büyük ölçüde şairliğine yansıdığından şiirleri, kişiliğinin adeta bir fotoğrafı gibi olmuştur. Bu durum, bazı dizelerine şu ifadelerle yansımış bulunmaktadır:

أنا أنت يا شعري و أنت أنا فمن يقرأك يقرأ سيرتي و شعوري
قد كنتُ حيناً في خفاك خافياً حتى ظهرت فكان فيك ظهوري²⁸

Ben senim, sen de ben ey şiirim! Öyleyse her kim

Okursa seni, okumuş olur karakter ve sezgimi

Bir zamanlar gizliydim ben gizliliğimde

Nihayet ortaya çıkınca sen, sende oldu ortaya çıkışım

Zehâvî, karakterinin ne olduğunu ise bir şiirinde şöyle dile getirmiştir:

لا أطمئنُ لغير ما أنا سامعٌ أو مُبصرٌ
إن نأبني شرٌّ فإن ني منه لا أتد مرٌ
أو جاءني خيرٌ فلا أعتزُّ منه و أبطرُ
و لقد قنعْتُ من الطعا م. ببلغة تكيسر²⁹

Tatmin olmam ben duyduğum ve gördüğümde başka şeye

Bir kötülükle karşılaşsam eğer, şikayetçi olmam ondan

*Veya bir iyilik dokunsa bana, mağrur olup şımarmam ondan
ötürü*

Rızıktan da olabildiği kadarıyla yetinmişimdir ben

Ünlü Rus şarkiyatçısı Kratchkovski (ö.1951)'ye göre Zehâvî şiir, felsefe, ilim, ince estetik sezgi ve düşünsel derinliği kişiliğinde toplayabilen şairlerdendir. Bu nedenle o, büyük bir filozof olduğu kadar özgün bir şair, zeki bir alim olduğu kadar da güçlü bir edebiyatçı olmuştur.³⁰ Buna rağmen Zehâvî'nin filozoflar ve şairler arasında kayda değer bir mevkide bulunmadığını, kendisi için en uygun olanın, nazım türünde yazan alimler ve önde gelen mantıkçılar

²⁷ Fâhûrî, Târihu'l-edebi'l-'Arabî, yer ve tarih yok, s. 1015.

²⁸ Fâhûrî, el-Câmi', c. II, s. 433.

²⁹ Fâhûrî, el-Mûcez, c. IV, s. 453.

³⁰ el-Halîl, Ahmed, <http://www.marafea.org/paper.php>

arasında yer almak olduğunu ileri süren 'Akkād (ö.1964) gibilerin varlığından da söz etmek gerekir.³¹

Zehâvî'nin şair kişiliği ve realist eğilimi üzerinde etkili olan en önemli şahsiyetlere gelince, bunların başında, özellikle **Risâletu'l-Gufrân (Bağışlanma mektubu)** adlı eseriyle kendisini bir hayli etkilediği anlaşılan Maarri'nin geldiği kabul edilmektedir. Kendisi de bu gerçeği, Maarri'ye hitaben söylediği aşağıdaki beytinde şöyle ifade etmektedir:

إني تتلمذتُ في بيتي عليك وإنْ أبليتُ عظامك أذهارُ وأزمانُ³²

Senin öğrencin oldum ben şiirimde

Çürütse de kemiklerini asırlar ve zamanlar

Ölüm haberini alan Taha Huseyn de, onunla ilgili kanaatini, aynı olguya vurgu yapan şu övgü dolu sözlerle dile getirmiştir:

“Ben Zehâvî'nin vefat haberinden dolayı üzgünüm. Zira o, sadece Arapça'nın ve Irak'ın şairi değildi. Aksine o, Mısır'ın ve diğer ülkelerin de şairiydi. Gerçekten o, bu şiir kuşağının yetiştiricisiydi. Zira o aklın şairiydi ve bu asrın Maarri'siydi. Ancak o, Avrupa'yla irtibat kurmuş ve ilimle silahlanmış bir Maarri'dir.”³³

Özellikle akılcı dünya görüşü ve dini rivayetler konusunda kaleme aldığı bazı şiirlerin, Maarri'nin aynı yöndeki şiirleriyle taşıdığı büyük benzerlik, bu etkilenme ve benzetmenin doğruluğunu teyit etmektedir. Bir mukayese imkanı vermesi bakımından ikisinden de konuyla ilgili birer örnek vermek yararlı olacaktır.

Maarri şöyle der:

جاءت أحاديثُ إن صحَّتْ فإنَّ لها شأنًا ولكنَّ فيها ضعفٌ إسنادٍ
فشاوَر العَقْلَ واتركُ غيرَه هَدْرًا فالعقلُ خيرٌ مُثبِرٌ ضمَّه النَّادي³⁴

Rivayetle geldi bazı hadisler, sahih ise eğer vardır onların

Bir değeri, ancak isnad zaafı var onlarda

Öyleyse danış akla ve boş ver başkasına

Çünkü en hayırlısıdır akıl, meclisteki danışmanların

Zehâvî ise şöyle der:

³¹ 'Akkād, 'Abbās Mahmūd, Sâ'âtun beyne'l-kutub, Kahire, 1950, s. 202, 203; Kelimetun 'ani'l-ustâz ez-Zehâvî, el-Belâgu'l-usbû'î dergisi, tarih: Ekim 1927.

³² Mesûh, Mufid, Muktatafât min şî'rih fil-felsefe ve'l-mer'e ve'l-muctema', <http://www.kefaye.org/enough>

³³ Mesûh, a.g.e., <http://www.kefaye.org/enough>; el-Halil, Ahmed, <http://www.marafea.org/paper.php>

³⁴ ed-Dîn ve's-siyâse fi şî'ri Ebi'l-'Alâ el-Maarri, <http://www.samarnet.net>

لا تَقْبَلُوا فِي الدِّينِ مَا يَرَوْنَهُ
إِلَّا إِذَا مَا صَحَّ فِي الْأَنْظَارِ
إِنَّ الْيَقِينَ لَفِي الشُّهُودِ جَمِيعَهُ
وَالشُّكُّ كُلُّ الشُّكِّ فِي الْأَخْبَارِ³⁵

Kabul etmeyin dinde rivayet ettiklerini

Meğer ki doğru olsun aklın ölçülerinde

Gözlemedir kesinliğin tamamı

Her türlü kuşkuysa rivayetlerde

Ayrıca, Türk edebiyatında hürriyet şairi olarak bilinen ve yazdığı siyasal yazılar nedeniyle birkaç defa sürgün ve hapis yaşamış olan Namık Kemal³⁶ ile yine siyasi kişiliği öne çıkan ünlü Arap şairi Mutenebbi'den de önemli ölçüde etkilendiği anlaşılmaktadır.³⁷ Nitekim konuları arasındaki benzerlikler de bunu göstermektedir. Önde gelen çağdaş Arap edebiyatı eleştirmenlerinden Mârûn 'Abbûd (1886-1962) ise, felsefî şiirlerini dikkate alarak onu, Abbâsî döneminin züht ve hikmet içerikli şiirleri ve çok şiir söylemesiyle tanınan şairlerinden Ebu'l-'Atâhiye (211/828)'ye benzetmiştir.³⁸ Ayrıca onu, anlatı serbestliğinde Buhturî'ye benzetenler de olmuştur.³⁹ Bu arada, **Rûbaiyat**'ını hem nazım hem de nesir olarak Arapça'ya çevirdiği Ömer Hayyâm'dan da etkilenmiş ve ilerde yer verileceği üzere, şiir divanlarından birine **Rûbaiyat** adını vermiştir.

1. Şiire Bakışı

Şiirine anlatımın biçimsel kalıplarından ziyade düşünsel özen hakim olan⁴⁰ Zehâvî'ye göre şiir kafiye, bedî' sanatları diye adlandırılan ifade ve kelime oyunları ile geleneksel ölçüler gibi biçimsel kayıtlamalardan arınmış olarak yazılmalıdır. Bu görüşünden dolayı **Ba'de elfi 'amin (Bin yıldan sonra)** başlığını taşıyan ve 1927'de **el-Hilâl** dergisinde yayınlanan şiirini kaleme alan Zehâvî, kafiyesiz şiire yönelik çağrısıyla tanınmıştır.⁴¹ Ona göre, içerik bakımından ise şiir, sahibinin sezîşlerini içtenlikle dile getirebilme özelliğine sahip olmalıdır. Bu nedenle o, şiiri sezginin içten ve yeterli ifadesi olarak kabul etmektedir. İçten ve yeterli olabilmesi için de şiirin kuruntu ve abartılardan arınmış olması gerekir. O halde sezgiden kaynaklanmayan şiir, okuyucu ve dinleyicinin duygu

³⁵ Fâhûrî, el-Mücez, c. IV, s. 457.

³⁶ Işık, İhsan, Türkiye Yazarlar Ansiklopedisi, Ankara, 2001, s. 670, 671.

³⁷ Muhammed Mucahid, a.g.e., c. II, s. 693.

³⁸ 'Abbûd, Mârûn, Muceddidûn ve Mucterrûn, Beyrut, 1979, s. 26, 166; Dâğir, a.g.e., c. I, s. 141.

³⁹ Kabbîş, a.g.e., s. 398.

⁴⁰ Komisyon, el-Mevsû'atu'l-'Arabîyyetu'l-muyessere, (I-IV), Beyrut, Kahire, Tunus, c. II, s. 1269.

⁴¹ Kabbîş, a.g.e., s. 396.

dünyasına nüfuz edemez. Zira sezgiden kaynaklandığının göstergesi, dinleyicinin ruh dünyasında hayranlık uyandırmasıdır.

Zehâvî'nin, şiir kavramına ilişkin bu anlayışı bazı dizlerine şöyle yansımıştır:

إذا الشعرُ لمْ يهْزُرْ كَ عندَ سَمَاعِهِ فَلَيْسَ خَلِيقًا أَنْ يُقَالَ لَهُ شِعْرٌ

Dinlerken seni titretmeyen şiir

Şiir denmeye layık değildir

الشعرُ ما عاشَ دَهْرًا بَعْدَ قَائِلِهِ وَ سَارَ يَجْزِي عَلَى الْأَفْوَاهِ كَالْمَثَلِ
وَ الشَّعْرُ مَا اهْتَزَّ مِنْهُ رُوحٌ سَامِعِهِ كَمَنْ تَكْهَرَبُ مِنْ سَيْلِكِ عَلَى غَفَلٍ⁴²

Şiir, söyleyeninden sonra uzun zaman yaşayan

Ve atasözü gibi dilden dile dolaşan şeydir

Duyununun ruhunu titreten şeydir şiir

Tıpkı ansızın elektrik teline çarpılan kimse gibi

Buna rağmen Zehâvî'nin klasik Arap şiirinin kalıpları dışına çıkmadığını ve bir iki kafiyesiz şiir yazma denemesinde başarılı olmadığını belirtmek gerekir.

2. Şiirlerinde Ele Aldığı Konular

Zehâvî tabiat ilimleri, felsefe, siyasal ve sosyal problemlerle ilgilenerek bu alanlardaki gelişmeleri izlemiş ve bu konulardaki görüş ve eleştirilerini şiirlerine yansıtmıştır. Kabbiş'in de dediği gibi, özel münasebetlerle gerçekleşen az sayıdaki istisnalar dışında aşka ve kadının cinsel yönüne neredeyse hiç yer vermezken, siyaset, sosyal yaşam, ilim, felsefe, tabiat kanunları kapsamında kimya, astronomi ve biyoloji, kadın ve emekçi hakları gibi hemen her konuda şiir yazmıştır.⁴³ Böylece bu tür konular şiirlerine damgasını vurmuş ve bu nedenle genellikle mütefekkir ve filozof şair olarak nitelenmiştir.⁴⁴

Bu çerçevede şiirlerinin çoğunda yöneticilere çatarak istibdadı kötülemiş, din adamlarına karşı savaş açarak donukluğu ayıplamış ve toplumun geleneksel alışkanlıklarıyla çatışmaya girerek geri kalmışlığı aşağılamıştır.⁴⁵ Bu kapsamda ele aldığı konular şu başlıklar altında sıralanabilir:

⁴² Fâhûrî, el-Mücez, c. IV, s. 462; Muhammed Mucahid, a.g.e., c. II, s. 695.

⁴³ Kabbiş, a.g.e., s. 391.

⁴⁴ el-Bâvî, Muhammed Mahmud, 'Amâlikatu'l-edebi'l-Arabiyyi'l-mu'âsir, Beyrut, tarihsiz, 13.

⁴⁵ ez-Zeyyât, a.g.e., s. 376.

a) Siyasal Uygulamalar

Siyasal anlamda yenilikçi ve inkılapçı bir anlayışa sahip olduğu anlaşılan Zehâvî, yönetimin kendince haksız bulduğu uygulamaları karşısında suskun kalmayarak II. Abdulhamid (1876-1909)'e yönelik eleştirilerini aşağıdaki dizelerinde iğneleyici bir üslupla dile getirmiştir:

أَيُّمُرُ ظِلُّ اللَّهِ فِي أَرْضِهِ بِمَا
فَيُفْقِرُ ذَا مَالٍ وَيُنْفِي مِيرَا
فِيَا مَلِكًا فِي ظُلْمِهِ ظِلُّ مُسْرِفَا
تَمَهَّلْ قَلِيلًا لَا تَغِطْ أُمَّةً إِذَا
وَأَيُّدِيكَ إِنْ طَالَتْ فَلَا تَعْتَرِرْ بِهَا
نَهَى اللَّهُ عَنْهُ وَالرَّسُولُ الْمُبَجَّلُ ؟
وَيَسْجُنُ مَظْلُومًا وَيَسْبِي وَيَقْتُلُ
فَلَا الْأَمْنُ مَوْفُورٌ وَلَا هُوَ يَعْدِلُ
تَحَرَّكَ فِيهَا الْغَيْطُ لَا تَتَمَهَّلُ
فَإِنَّ يَدَ الْأَيَّامِ مِنْهُنَّ أَطْوَلُ⁴⁶

*Hiç emreder mi Allah'ın gölgesi Allah'ın toprağında
Allah'ın ve yüce Peygamberinin yasakladığı şeyi?!
Böylece fakirleştirir mal sahibini ve sürgün eder suçsuzu
Hapse atar mazlumunu, yağmalar ve öldürür
Ey zulmünde ölçüyü kaçıran hükümdar!
Ne güven var ne de adalet yapıyorsun
Biraz sabırlı ol, kızdırma öyle bir milleti ki
Sabretmez öfkesi harekete geçtiği zaman
Şayet uzunsa ellerin, mağrur olma onlarla
Zira onlardan daha uzundur günlerin eli*

Bu kasideyi kaleme almasının nedeni, ittihat ve terakki mensuplarıyla ilişki kurması yüzünden II. Abdulhamid tarafından önce hapse atılması, ardından da jandarma refakatinde memleketine sürgünlü olarak gönderilmesidir. Zira Zehâvî, İttihat ve Terakki'nin Padişah'a karşı kurmuş olduğu yasa dışı hücrelerden, tanınmış Türk şairi İsmail Safa Bey (ö.1901)'in başkanlığını yürüttüğü hücreye üye olmuş ve bu hücrenin kritik gizli toplantılarından birinde hücre başkanının talebi üzerine ateşli bir konuşma yapmış, ardından da **Hattâ me tağfalû? (Ne zamana kadar gafil kalacaksınız?)** başlıklı şiirini okumuştur. İşte bu sırada üye sıfatıyla hücrenin toplantısına katılan ancak gerçekte Padişah'ın görevlisi olan İmadüddin Bey tarafından durumun rapor edilerek Padişaha sunulması üzerine Zehâvî ile birlikte Safa Bey ve o dönemin Suriyeli Arap düşünür ve yazarlarından olup I. Dünya savaşı esnasında Şam'da Cemal Paşa

⁴⁶ el-Bâvî, a.g.e., s. 15.

(ö.1922) tarafından idam edilen Abdulhamid ez-Zehrâvî (ö.1916) de tutuklanmıştır.⁴⁷

Şiirine hakim olan felsefi, sosyal ve siyasal eğilimler sonucu, ele aldığı bu tür konularla topluma hakim olan görüş ve otoritelere ters düştüğü için defalarca kendisine karşı savaş açılmıştır.⁴⁸ Örneğin, İstanbul'dan Bağdat'a döndükten sonra vehhabilerin önde gelenlerinden biri, onu Abdulhamid'i kafirlik ve zındıklıkla itham etmekle suçlamış, o da kendini savunmak üzere vehhâbilere reddiye olarak **el-Fecru's-sâdık (Gerçek Şafak)** adıyla bir eser kaleme almıştır.⁴⁹ Zehâvî'nin, bu eserin girişinde⁵⁰ Abdulhamid ve halifeliğine dair tekrar tekrar yer verdiği içtenliksiz ve abartılı övgülerle dolu şiirler, yine Abdulhamid'e yönelik ağır eleştiriler içeren ve bir örneğine yukarıda yer verilen şiirleriyle karşılaştırıldığında kendisinin, zaman zaman günün şartlarına göre çelişik tavırlar sergilediği söylenebilir.

Bu bağlamda Ayan Meclisi üyeliğinden ayrıldıktan sonra 1929'da kaleme aldığı ilk eser, fikir ve edebiyat dünyasında büyük yankılar uyandıran, gelenekçi ve muhafazakar kamuoyunda ise en şiddetli tepkilere yol açan, hatta kafirlik ve zındıklıkla itham edilmesine neden olan **Sevratun fi'l-cahîm (Cehennem'de Bir Ayaklanma)** adlı 435 beyitlik destanıdır. Bu yüzden eser, ancak **Dinsiz Araplar Hareketi'nin el-'Usûr (Asırlar)** adlı ilk yayın organının kapanması üzerine, Lübnan'lı yazar İbrahim Haddâd tarafından aynı hareketin ikinci yayın organı olarak çıkartılan **ed-Duhûr** dergisinde 1931 yılında basılabilmıştır. Kamuoyunu ikiye bölen bu eser, bazılarınca dinin esaslarına aykırı bulunup reddedilirken kimilerince de büyük övgülere layık görülmüştür.⁵¹ Örneğin, Mehcer Edebiyatı'nın önderliğini Cübran (ö.1931)'la paylaşan Emîn er-Reyhânî (ö.1940)'ye göre bu destan, Zehâvî'nin en kıymetli ve en uzun ömürlü olması icap eden eseri olup üzerinde detaylı müstakil çalışmalar yapılması gerekir.⁵² Bu bağlamda Aide Sadun, eserle ilgili olarak **Cemil Sıdkı al-Zahâvî ve Cehennem'de İsyân Adlı Manzumesi** başlığı altında Türkçe bir makale yayınlamıştır.⁵³

⁴⁷ el-Hilâlî, a.g.e., s. 33, 134, 135; Dâğir, a.g.e, c. II, s. 413, 414.

⁴⁸ Komisyon, el-Mevsû'atu'l-'Arabîyyetu'l-muyessere, c. II, s. 1269; Salâvâtî, Yasîn, el-Mevsû'atu'l-'Arabîyyetu'l-muyessere ve'l-muvessa'a, Beyrut, 1422/2001, c. IV, s. 1925.

⁴⁹ Muhammed Mucahid, a.g.e., c. II, s. 693.

⁵⁰ Zehâvî, Cemil Sıdkı, el-Fecru's-sâdık, Kahire, 1323, s. 3-16.

⁵¹ el-Hilâlî, a.g.e., s.86.

⁵² Mesûh, a.g.e., <http://www.kefaye.org/enough>

⁵³ Sadun, Aide, Cemil Sıdkı al-Zahâvî ve Cehennemde İsyân Adlı Manzumesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 30 kasım 1950, c. IV, s. 231-255.

Zehâvî, Maarri'nin **Risâletu'l-Gufrân (Bağışlanma mektubu)**ından esinlenerek kaleme aldığı, aynı zamanda İtalya'nın en büyük şairi olarak kabul edilen Dante (1265-1321)'nin **İlahi Komedya** adlı dini destanı ile romantik dramlarıyla ünlü Türk şairi Abdülhak Hâmid'in **Makber** adlı ünlü eserinden de etkilendiği ileri sürülen⁵⁴ ve birkaç bölüm halinde, ancak tek kafiyeli **"Raiye"** şeklinde biçimlendirdiği bu ilginç eserinde sözde yaşadığı ölüm ötesi hayatı özetle şöyle tasvir etmektedir:

Zehâvî, ölüp mezara konulduğunda hesap sormak üzere gelen kabir melekleriyle anlaşamadığı için bir süre azap gördükten sonra, felsefi görüşleri yüzünden ne denli büyük nimetlerden mahrum kaldığı kendisine gösterilmek üzere Cennet'e götürülür. Ancak bu nimetlerden yararlananların çoğunluğunun cahil kimseler olduğunu, ardından meleklerce Cehennem'e atıldığında ise bütün dahi ve özgürlük savaşçıların burada bulunduğunu görür. Bu arada beklenmedik bir biçimde cehennemlik dahilerden biri, icat ettiği bir söndürücü ile Cehennem ateşini söndürünce cehennemlikler ayaklanır ve şeytanların sırtında gökyüzüne karşı ortalığı kasıp kavuran bir saldırıya geçerek Cennet'i işgal ederler.⁵⁵

Rivayete göre, bu destanın yayınlanmasına öfke duyanlar, durumu Irak hükümdarı I. Kral Faysal (ö.1933)'a şikayet ederler. Bunun üzerine Kral Faysal, Zehâvî'yi çağırıp bu davranışından dolayı kendisine sitem edince o kendini şu sözlerle savunur:

*"Efendim ne yapayım! Yer yüzünde bir ayaklanmanın ateşini yakmaktan aciz kaldığım için bu ateşi gökyüzünde yakmış oldum."*⁵⁶

b) İlim ve Cehalet

Zehâvî, genelde İslam toplumunun, özelde de Arap toplumunun ilim yönünden geri kalışını ve cehaletle boğuşmasını yakından gözlemleyerek şiirlerinde bu durumun, çözümlenmesi gereken hayati bir sorun olduğuna dikkat çekmiştir. Ona göre, başarının yegane yolu ilim olup cehalet ve kuruntuların gölgesinde hiçbir parlak sosyal hayat söz konusu olamaz. Çağ bilim çağıdır. O halde geçmişte Doğu dünyası ilmin yükseldiği yer konumunda iken, hangi gerekçeyle, bugün ilimde hayli ilerlemiş olan Batı'ya, zihni melekeleri adeta durmuş gibi, boynu bükük ve eli kolu bağlı bir halde bakmaktadır. Doğu cahildir, cehalet ise ölümcül bir hastalıktır. O halde öğrenmek, ilmi yaymak ve yeni uygarlık yolunda yürümek gerekir.

Şair bu duygu ve düşüncelerini bazı dizelerine şöyle yansıtmıştır:

⁵⁴ Fâhûrî, el-Mücez, c. IV, s. 473; Ahmed Edhem, İsmail, a.g.e., s. 131, 132.

⁵⁵ Kabbiş, a.g.e., 394, 395.

⁵⁶ el-Hilâlî, a.g.e., s.86.

الْعِلْمُ نُورٌ بَيْنَ أَيْدِي الْمَرْءِ فِي كُلِّ الْمَطَالِبِ
وَالْجَهْلُ أَشْنَبُهُ بِالظَّلَامِ. يَحْفُهُ مِنْ كُلِّ جَانِبِ
الْعِلْمُ لِلْحَسَنَاتِ يُمَطِّرُ مِثْلَ هَاطِلَةِ السَّحَابِ
يَا قَوْمُ إِنَّ الْجَهْلَ فِي ذَا الْعَصْرِ مِنْ إِحْدَى الْمَعَايِبِ
يَا قَوْمُ إِنَّ الْعِلْمَ ثُمَّ الْعِلْمَ ثُمَّ الْعِلْمَ وَاجِبٌ⁵⁷

Bir ışıktır ilim kişinin önünde her konuda

Cehaletse çok benzemekte karanlığa, kuşatır onu her taraftan

İlim bol yağmurlu bulutlar gibi yağdırır iyilikleri

Ey toplum, bir kusurdur bu asırda cehalet

Ey toplum ilim, sonra ilim, sonra yine ilimdir gerekli olan

Doğu ülkelerinin geri kalmışlıktan kurtulup rönesansı yaşamalarının ilme bağlı olduğunu dile getiren bir şiiri ise şöyledir:

سَتَرْقَى بِلَادُ الشَّرْقِ بَعْدَ انْحِطَاطِهَا لَوْ أَنَّ بَنِيهَا اسْتَبَقُوا وَتَعَلَّمُوا
يَزُولُ تَمَامًا مَا بَهَا مِنْ تَأَخَّرٍ لَوْ أَنَّ حُكُومَاتِ الْبِلَادِ تَنْظُمُ⁵⁸

Yükselecek doğu ülkeleri çöküşlerinden sonra

Eğer uyanır ve ilim öğrenirse çocukları

Yok olur bu ülkelerdeki gerileme

Eğer düzenli olursa hükümetleri

Zehâvî, bu konuda yazdığı çok sayıdaki şiirleri kapsamında **el-Cehlu ve'l-ilm (Cehalet ve ilim)** başlıklı müstakil bir kaside de kaleme almıştır.⁵⁹

c) Kadın Hakları

Zehâvî'nin büyük bir hararetle savunduğu konuların en önemlilerinden birinin de kadın hakları olduğu görülmektedir. O kadar ki, yukarıda da işaret edildiği üzere, **nasîru'l-mer'ah (kadının destekçisi)** olarak nitelenmiştir.⁶⁰ Zehâvî'yi bu konuda en fazla etkileyen şahsiyetlerin başında, reformculuğuyla ünlü ve ilk defa **Tahrîru'l-mer'ah (Kadının Kurtuluşu)** başlığı altında bir eser kaleme alan Mısırlı düşünür Kasım Emin (1865-1905) gelmektedir.⁶¹ Nitekim Zehâvî de, Kasım Emin'i örnek alarak **el-Mer'ah ve'd-difâ'u 'anhâ (Kadın ve Savunulması)** başlığı altında bir makale kaleme almıştır. 01 Temmuz 1910 günü tamamlanan ve Mısır'ın haftalık **el-**

⁵⁷ Fâhûrî, el-Mücez, c. IV, s. 4.70

⁵⁸ Mesûh, a.g.e., <http://www.kefaye.org/enough>

⁵⁹ ez-Zeyyât, a.g.e., s. 376, 377.

⁶⁰ Halîl, Ahmed, <http://www.marafea.org/paper.php>

⁶¹ Zeydân, Corci, Meşâhîru's-şark, fi'l-karnî't-tâsi'a 'aşar, (I-II), Beyrut, tarihsiz, c. I, s. 428.

Mueyyed dergisinin 07 Ağustos 1910 tarihli sayısında yayınlanan makale, hem güçlü tepkilere yol açmış hem de o dönemde Iraklı kadının hayatında izler bırakmıştır.⁶²

Bunu yaparken, halkın dini duyarlılıklarına ters düşerek kadının yüzündeki peçeyi yırtıp atmasını, ilim tahsil etmesini ve hayatın her alanında erkekle eşit şartlarda ve eşit haklara sahip olarak rol almasını ısrarla savunmuş, yanı sıra eve kapatılmasına, istemediği kimselerle evlendirilmesine, çok evliliğe ve bunun yol açtığı dramatik durumlara, öğrenim, öğretim ve katılımcılıktan yoksun bırakılmasına şiddetle karşı çıkmıştır. Örneğin kadının örtünmesine karşı çıkışını dile getiren bazı dizeleri şöyledir:

أَسْفَرِي فَالْحِجَابُ يَا ابْنَةَ فُهْرٍ   هُوَ دَاءٌ فِي الْأَجْتِمَاعِ وَخَبِيمٌ
كُلُّ شَيْءٍ إِلَى التَّجَدُّدِ مَاضٍ   فَلِمَاذَا يُقَرُّ هَذَا الْقَدِيمُ
أَسْفَرِي فَالْحِجَابُ لِلنَّاسِ صُبْحٌ   زَاهِرٌ وَالْحِجَابُ لَيْلٌ بَهِيمٌ
لَمْ يَقُلْ فِي الْحِجَابِ فِي شَكْلِهِ هَذَا   نَبِيٌّ وَلَا أَرُ تَضَاهُ حَكِيمٌ
هُوَ فِي الشَّرْعِ وَالطَّبِيعَةِ وَالْأَدَبِ   وَاقٍ وَالْعَقْلِ وَالضَّمِيرِ ذَمِيمٌ⁶³

*Aç yüzünü ey Fihri'nin kızı! Örtü
Vahim bir hastalıktır toplumda
Yeniliğe doğru giderken her şey
Neden yerinde bırakılmakta bu eski şey
Açıl, zira açılma insanlar için
Parlak bir sabah, örtüyse siyah bir gece
Bu şekliyle söylememiştir örtü hakkında bir söz
Hiçbir peygamber, hiçbir filozof ta hoş görmemiştir onu
Dinde de tabiatta da zevkte de
Akılda ve vicdanda da kötüdür o*

Kadının özgürlüğünü önemseyip bu tür şiirlerini, onu aydınlatıp kalkındırmaya çağrıda bulunmanın aracı kılan Zehâvî'nin bu tutumu, diğer aile fertlerine de yansımış gözükmektedir. Zira kız kardeşi Esmâ ez-Zehâvî de, Kadın Rönesans Hareketi'nin öncülerinden olup 1924 yılında Bağdat'ta **Cem'iyetu'n-nahda'n-nisâiyye (Kadın Rönesans Derneği)** adlı derneği kurarak başkanlığına seçilmiş, başkan vekilliğine de Kral Faysal döneminde Irak'ta bir kaç

⁶² Makalenin tam metni için bakınız: el-Hilâlî, a.g.e., s. 19-198.

⁶³ el-Hayyât - et-Tu'me - Şerif, a.g.e., s. 28, 29.

kez başbakanlık yapan ve 14 temmuz ihtilalinde öldürülen Nurî Sait Paşa (ö.1958)'nın hanımını getirmiştir.⁶⁴

Zehâvî'nin kadın erkek eşitliği konusunda Batı ile Irak'ı karşılaştırarak kaleme aldığı şiirleri kapsamında ise şu dizelerine yer verilebilir:

في الغرب حيث كُلا الجنسين يشتغلُ
كُلا القرينين مُعْتَرِّ بِصَاحِبِهِ
وَكُلُّ جِنْسٍ لَهُ نَقْصٌ بِمُقَرِّدِهِ
أَمَّا الْعِرَاقُ فَفِيهِ الْأُمْرُ مُخْتَلِفٌ
لا يَفْضِلُ الْمَرْأَةَ الْمَقْدَامَةَ الرَّجُلُ
عَلَيْهِ إِنْ نَالَ مِنْهُ الْعَجْزُ يَتَّكِلُ
أَمَّا الْحَيَاةُ فَبِالْجِنْسَيْنِ تَكْتَمِلُ
فَقَدْ أَلَمَ بِنِصْفِ الْأُمَّةِ الشُّكْلُ⁶⁵

*Her iki cinsin de çalıştığı Batı'da
Üstün değıldir erkek atılğan kadına
Eşlerden her biri güçlüdür hayat arkadaşıyla
Ona güvenir çaresiz kaldığında
Her bir cinsin eksigi vardır tek başına
Oysa tamamlanır hayat ikisiyle
Irak'ta ise değışiktir durum
Şöyle ki felç inmiştir milletin yarısına*

Zehâvî, hakları kapsamında kadının, rızasına aykırı olarak yaşlı erkeklerle evlendirilmesine ve çok evliliğe de şiddetle karşı çıkarak bunun dinle bir ilgisinin bulunmadığını söylemiştir. Bu konudaki şiirlerinden şu iki örneğe yer verilebilir:

كَمْ قَدْ تَزَوَّجَ ذُو السِّتِّينَ يَافِعَةً
يَقْضِي لِبَانَتَهُ مِنْهَا إِلَى أَجَلٍ
وَقَدْ يَكُونُ قَصِيرًا ذَلِكَ الْأَجَلُ
أَكَانَ مُتَّصِلًا أَمْ لَيْسَ يَتَّصِلُ
تَزَوَّجَتْ وَهِيَ لَا تَدْرِي لِشَقْوَتِهَا
أَزَوْجُهَا أَحَدُ الْغِيْلَانِ أَمْ رَجُلُ
يَسْبُحُهَا لَا لِذَنْبٍ ثُمَّ يَرُ كُلُّهَا
بِالرَّجُلِ مِنْهُ مُهِينًا وَهِيَ تَحْتَمِلُ
وَلَمْ تَكُنْ أَرَبْعَ يُسْبِغْنَ نَهْمَتَهُ
وَالذَّنْبُ يُشْبِغُهُ مِنْ جُوعِهِ حَمَلُ⁶⁶

*Evlenirken nice altmışlık adam gencecik kızla
Parlamakta başındaki beyazlar ateş gibi
Gerçekleştirir amacını onunla bir süre
Kısa olur bazen de bu süre*

⁶⁴ Basrî, a.g.e., c. I, s. 97

⁶⁵ Mesûh, a.g.e., <http://www.kefaye.org/enough>

⁶⁶ Aynı eser, <http://www.kefaye.org/enough>

Sonrasında ise bakmaz adam sevgi bağına
Bağlı mıdır yoksa kopuk mudur diye
Evlendir kızcağız bilmeksizin mutsuzluktan
Kocasının bir yamyam mı yoksa bir adam mı olduğunu
Kötüler onu günahsız, sonra da tekmeler onu
Ayakla, hakaret ederek, o ise katlanmakta buna
Dört kadın bile doyuramaz iştahını altmışlığın
Kurdun bile açlığını bir kuzu giderirken

وقَدْ زَوَّجُوها وَهِيَ غَيْرُ مُرِيدَةٍ
وَفِي الدَّارِ أَزْوَاجٌ لَهُ غَيْرُ هَذِهِ
تَضَاجَعُهُ فِي البَيْتِ وَهُوَ كَأَنَّه
هَنَّاكَ سَتَشَقِي أَوْ تَمُوتُ كَنَيْبَةٍ
هَنَّاكَ سَيَبْدُو النَّيَّاسُ وَالْبُؤْسُ وَالْأَسَى
بشِيخٍ كَبِيرٍ جَاءَ بِالمالِ يَطْمَعُ
ثَلَاثَ فَوَدَّ الشَّيْخُ لَوْ هُنَّ أَرْبَعُ
أَبُوها فَقُلْتُ فِي أَمْرِها كَيْفَ تَصْنَعُ
عَلَى أَنْ مَوْتَ المَرْءِ فِي الهَمِّ أَنْفَعُ
لَهَا وَسَتَلْفَاها المَصَائِبُ أَجْمَعُ⁶⁷

Evlendirdiler kızcağızı istemediği halde
Gözü doymaz yaşlı büyük zengin adamlarla
Oysa bundan başka karıları da evde onun
Üç tane, ihtiyarsa arzulamakta dört olmasını
Yatmakta kızcağız kucağında, oysa adamı
Babası sanırsın, söyle bakalım ne yapsın kızcağız
Böylece ya mutsuzluğa katlanacak ya da ölecek kederden
Kaldı ki, üzüntü halinde, ölmesi daha yararlıdır kişinin
Çıkacak ümitsizlik, sefalet ve üzüntü bu evde
Karşısına, ve gelecek başına bütün musibetler

Zehâvî'nin kadın haklarını savunmaya dönük olarak yazdıkları, çok sayıdaki şiiriyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda bu konuda el-Muktataf ve el-Mueyyed gibi dergilerde makaleler de yayınlamıştır. Ancak başta **el-Mer'ah ve'd-difâ'u 'anhâ (Kadın ve Savunulması)** başlıklı makalesi olmak üzere, bu tür şiir ve yazıları Arap dünyasında büyük gürültüler kopartmıştır. Bu çerçevede Bağdat'ta halk galeyana gelerek 1908 yılında Bağdat valisi Nazım Paşa'dan azlini istemiş, bunun üzerine vali tarafından görevinden alınmış ve öldürülmekten korktuğu için evine kapanmak zorunda kalmıştır. Bu atmosferde Zehâvî'yi, Darvinci ve sosyalist görüşleriyle öne çıkan Dr. Şibli Şumeyyil (ö.1916) ile şiir ve yazılarında sosyal problemlere ağırlık vererek II. Abdülhamid'i 'Ad ve Şeddâd'dan da daha zalim olmakla suçlayacak ölçüde eleştiren Veliyyüddin Yeğen (ö.1921),

⁶⁷ Mesûh, Mufid, Cemil Sıdkî ez-Zehâvî, www.sawa77.freeservers.com

Mısır'da çıkan el-Mukattam vb. dergilerde yayınladıkları makalelerle desteklemişlerdir.⁶⁸

Sosyal problemler kapsamında Zehâvî, toprak emekçilerinin haklarını ve basında düşünce özgürlüğünü de hem mebusluğu sırasında mecliste yaptığı konuşmalarda hem de şiirlerinde dile getirmeye çalışmıştır.

3- Başlıca Şiir Divanları

Yukarda yer verilen ve daha çok ilmi ve felsefi konularla ilgili olan nesir türü eserlerinden başka, esas itibariyle edip ve şair kişiliğinin temel ürünleri ve göstergeleri olan divanlarının sayısı 7'ye ulaşmış ve daha sağlığında sadece Irak'ta değil, bütün Arap ve Osmanlı coğrafyasında büyük bir şöhrete kavuşarak genelde Arap edebiyatında, özelde de Arap şiirinde devrim niteliğinde çığır açan yenilikçi öncü grubun ön saflarındaki yerini almıştır. Söz konusu eserler, adları, baskı tarihleri ve yerleri, hacimleri, içerikleri ve yapılan kritikleri itibariyle şöyle sıralanabilir⁶⁹:

1) **el-Kilmu'l-manzûm (Nazımlı Söz)**: el-Matbaatu'l-ehliyye, Beyrut, 1327/1908

Bu, Zehâvî'nin ikinci meşrutiyetin ilanına kadar yazdığı ilk şiirlerinden oluşan birinci divanıdır. Eserin bu baskısı 160 sayfadan ibaret olup kritiği el-Meşrik dergisinde (12/395) yapılmıştır. Eser, daha sonra Muhammed Yusuf Necm tarafından Rubaiyyât'la birlikte Kahire'de 337 sayfadan ibaret ve tahkikli olarak neşredilmiştir.

2) **Ruba'ıyyât (Rubailer)**: Matbaatu'l-kâmûs, Beyrut, 1924

Hacmi 202 sayfadan ibaret olan eser, Zehâvî'nin seçme şiirlerinin üçüncü bölümüdür. Eserin, ayrıca **Divânu'z-Zehâvî**'nin içinde Muhammed Yusuf Necm tarafından da neşri yapılmıştır. Eseri, Halil Hindavî ez-Zuhûr dergisi(3/33, 401)'nde, Enîs el-Makdisî de el-Kulliyye dergisi(15/75)'nde kritik etmiştir.

3) **Divânu'z-Zehâvî (Zehâvî'nin Divanı)**: el-Matbaatu'l-'Arabiyye, Kahire, 1924

Zehâvî'nin, ikinci meşrutiyetin ilanından 1924'e kadar yazdığı bütün şiirlerinin yanı sıra, ilk divanı ve Rubaiyyat'ından uygun gördüklerine yer verdiği bu divanı, 435 sayfadan ibarettir. Müellifin yaptırdığı bu baskıdan başka eser, ayrıca Muhammed Yusuf Necm tarafından yine Mısır'da 1955'te içinde **el-Kilmu'l-manzûm**,

⁶⁸ el-Fâhûrî, el-Câmi', c. II, s., 186 vd., 207 vd., 423-425; Halil, Ahmed, <http://www.marafea.org/paper.php>

⁶⁹ el-Hilâlî, a.g.e., s. 103; Dâğir, a.g.e., c. II, s. 416, 417; Kabbîş, a.g.e., s. 390, 391.

Ruba'ıyyât, el-Lubâb ve **el-Evşâl**'a da yer verilerek basılmıştır. Eser, el-İrfân (10/91)'in yanı sıra, Selim el-Cundî tarafından da el-Mecma' dergisi(5/117)'nde kritik edilmiştir.

4) **el-Lubâb (Öz)**: Matbaatu'l-Furât, Bağdat, 1928

Müellifin diğer şiir mecmualarından derlediği en güzel şiirlerinden oluşan bu eseri, 400 sayfadan ibaret olup kritiği, el-Keşşâf (2/401), Lugatu'l-Arab (6/117, 464; 7/643) ve el-Muktataf (73/343)'ta yer almıştır.

5) **el-Evşâl (Gözyaşları)**: Matbaatu Bağdâd, Bağdat, 1934

Kendi ifadesiyle beşinci divanı olan bu eseri şair, hayatının ilerleyen aşamalarında içinden gelerek yazdığı kasideler, maktualar ve rubailerden oluşturmuş olup önsözünü de kendi el yazısıyla yazmıştır. Daha önce hakkında detaylı bilgi verilen **Sevratun fi'l-cahîm (Cehennem'de Bir Ayaklanma)** adlı destanının da yer aldığı eser, 336 büyük boy sayfadan ibarettir. Eserin kritiği el-Hadîs dergisi (9/627)'nde yapılmıştır.

6) **es-Sumâle (Kalıntı)**: Matbaatu't-tefeyyuz el-ehliyye, Bağdat, 1939

Hacmi itibariyle 86 sayfadan ibaret olan eser, şairin, hayatının son zamanlarında 1935-1936 tarihleri arasında kaleme aldığı son şiirlerinden oluşmaktadır. Esere, "Kalıntı" adının verilmesi de bunu göstermektedir. Şairin vefatından sonra Fehmî el-Muderris'in takdim yazısıyla basılan eser, o zaman Beyrut'ta yayımlanan el-Emâlî dergisi (34/13) ile Mısır'da yayımlanan el-Muktataf (90/551) ve es-Sabâh dergisi(804/19)'nde kritik edilmiştir.

7) **Nezeğâtu's-Şeytân (Şeytan'ın Tahrıkları)**: Kahire, 1963

Hilal Nâcî tarafından **ez-Zehâvî ve Dîvânuhu'l-mefkûd (Zehâvî ve Yitik Divanı)** adlı eseri kapsamında yayınlanan eser, şairin vefatından sonra basılan ikinci divanıdır. Şairin, şüphelerini dile getirdiği ve değişik zamanlarda kaleme aldığı aykırı şiirlerini içeren bu divanı, Hayyâm'ın Rûbaiyat'ına benzemektedir. Bu nedenle eser, yayımlandıktan sonra, şairler ve edebiyatçılar arasında lehte ve aleyhte bir takım polemiklerin yapılmasına neden olmuştur.⁷⁰

4- Basılmamış Eserleri

Zehâvî'nin bu eserlerinden başka edebiyat ve dil ile ilgili olarak kaleme aldığı, ancak yazma halinde bulunan bazı eserleri ve özellikleri ise şöyledir⁷¹:

⁷⁰ Yapılan polemiklerle ilgili ayrıntılı bilgiler için bakınız: el-Hilâlî, a.g.e., s. 106-109.

⁷¹ Aynı eser, s. 285, 286

1) **'Unvânu'l-edeb:**

Tamamı yazarın el yazısıyla yazılmış 180 sayfalık bir şiir antolojisi olan bu eser, toplam dokuz bölümden ibarettir. Değişik kaynaklardan oluşturulmuş olan dokuzuncu bölüm dışındaki sekiz bölümün her biri, *Dîvânu'l-hamâse*, *Cemheretu eş'âri'l-'Arab*, *Tezyînu'l-esvâk*, *el-Ağânî*, *Envâru'r-rabî'*, *Hizânetu'l-edeb*, *Nefhu't-tîb* ve *Yetîmetu'd-dehr* adlı ünlü eserlerin birinden seçilmiştir.

2) **el-Fevâid fi'l-Lugah:**

Arap diliyle ilgili bazı incelikli ve faydalı konular içeren eser, 46 orta boy sayfadan oluşmaktadır.

3) **el-Cevâmi'un-nahviyye:**

Arap dilini kısa zamanda kurallı olarak öğrenmeye yardımcı olmak amacıyla hazırlanmış olan eserde, Arap dili gramerinin temel kuralları basitleştirilmiş ve alıştırmalı olarak ele alınmıştır.

Bu eserlerinin yanı sıra, Zehâvî'nin değişik konularda kaleme aldığı pek çok makalesi, başta Mısır'da yayımlanmış olan *el-Muktataf*, *el-Mukattam* ve *el-Mueyyed* olmak üzere, değişik dergilerde yayınlamıştır. Ayrıca kendisi de, 1926'da **el-İsâbe** adıyla bilim, edebiyat ve eleştiri içerikli bir dergi çıkartmıştır. Dergi, altıncı sayısından sonra kapanmış olup sayılarının tamamı, Irak Bilim Akademisi'nin kütüphanesinde bulunmaktadır.

SONUÇ

Sonuç itibariyle genelde Arap fikir ve edebiyatının, özelde de Arap şiirinin çağdaşlaşma serüveninde Irak'ta birinci sırada, diğer Arap ülkelerinde ise ön sıralarda yer aldığı hemen hemen ittifakla kabul edilen Zehâvî'nin, realist profilinin fotoğrafı mesabesindeki şairliğiyle ilgili özellikler ile eleştiriler şöyle sıralanmıştır:

A- Özellikler

1) *İşe yaramadığına ve gelişmeyi engellediğine inandığı gelenekleri ve taassubu acımasızca eleştirmesi, zulüm ve istibdada karşı mücadeleye çağrıda bulunması,*

2) *Sosyal reforma ve sosyal sınıf ayrımlarını ortadan kaldırmaya öncülük etmesi,*

3) *İlk defa kadın hakları ve özgürlüğünü savunması,*

4) *Pek çok felsefî ve bilimsel görüş ve teoriye şiirlerinde yer vermesi,*

5) *Şiirde yenilik yapmaya öncülük etmesi, yalan ve abartılı hayallerden uzak durması,*

6) *1907'den itibaren kafiyeye karşı cesur bir tavır takınması,*

- 7) *Şirinde sade bir dil kullanması,*
- 8) *Arapça'da epik şiir yazan ilk şair olması,*
- 9) *Arap milli birliğine çağıran şairler arasında yer alması,*
- 10) *Bu yüzyılda beyit sayısı 435'i bulan ilk Arapça şiirsel destan yazan tek şair olması*

B- Eleştiriler

- 1) *Şiirin duygu ve hayalden yoksun oluşu,*
- 2) *Düşünceyi önemseydiği kadar dili önemsememesi,*
- 3) *Zaman zaman, eskimiş kelimeler kullanması ve Kur'an surelerinden alıntılar yapması,*
- 4) *Bazı şiirlerinde klasik şairlerin yolunu izlemesi*
- 5) *Şiirlerinde ilim, hikmet ve felsefe sorunlarını dile getirmesi*
- 6) *Bazı beyit veya dizelerini değiştirmesi veya yok etmesi,*
- 7) *Bazı düşüncelerini klasik veya çağdaş şairlerden esinlenmiş olması,*
- 8) *Konularında orijinalite eksikliği,*
- 9) *Kelime hazinesinin azlığından dolayı aynı kasidede birden fazla kafiye kullanması,*
- 10) *Bir münasebetle söylediği bir kasideyi bazen fikir değiştirerek birden fazla kaside veya parçaya bölmesi*

BİBLİYOGRAFYA

- 'Abbūd, Mârūn, Muceddidūn ve Mucterrūn, Beyrut, 1979
- 'Akkād, 'Abbās Mahmūd, Sâ'âtun beyne'l-kutub, Kahire, 1950
- Ahmed Edhem, İsmail, Şu'arâ mu'âsırūn, tahrir ve takdim Ahmed İbrahim, Kahire, 1984
- Altuncı, Muhammed, el-Mu'cemu'l-mufasssal fi'l-edeb, (I-II), 1419/1999
- Basrî, Mîr, A'lâmu'l-edeb fi'l-İrâkı'l-hadîs, (I-II), Londra, 1415/1994
- Bâvî, Muhammed Mahmud, 'Amâlikatu'l-edebi'l-Arabîyyi'l-mu'âsır, Beyrut, tarihsiz
- Cubûrî, Kâmil Suleymân, Mu'cemu's-şu'arâ, (I-VI), Beyrut, 1424/2003
- Çeşitli, İsmail, Batı edebiyatında Edebi Akımlar, Ankara, 2001
- Dâğir, Yûsuf Es'ad, Masâdiru'd-dirâse'l-edebîyye, (I-III), Beyrut, 1983

- Dayf, Şevkî, el-Edebu'l-'arabiyu'l-mu'âsir fi Misra, Kahire, tarihsiz
Dîn ve's-siyâse fi şi'ri Ebi'l-'Alâ el-Maarrî, <http://www.samarnet.net>
Eyyûbî, Yâsîn, Fî Mihrâbi'l-keleme, Beyrut, 1419/1999
Fâhûrî, Hannâ, el-Mûcez fi'l-edebi'l-'Arabî ve târihih, (I-IV), Beyrut,
1411/1991
-----, el-Câmi' fi târihi'l-edebi'l-'Arabî, (I-II), Beyrut, 1986
-----, Târihu'l-edebi'l-'Arabî, yer ve tarih yok
Hafâcî, Muhammed 'Abdulmun'im, el-Kasîde'l-'Arabiyye beyne't-
tatavvur ve't-tecdid, Beyrut, 1414/1993
Halîl, Ahmed, <http://www.marafea.org/paper.php>
Hayyât, Celâl- et-Tu'me, Sâlih Cevâd- Şerîf, Ezher, Târihu'l-edebi'l-
'Arabiyyi'l-hadîs, Bağdad, 1396/1976
Hilâlî, Abdurrezzâk, ez-Zehâvî, Kahire, 1976
Işık, İhsan, Türkiye Yazarlar Ansiklopedisi, Ankara, 2001
Kabbîş, Ahmed, Târihu'ş-şi'ri'l-'arabiyyi'l-hadîs, yer yok¹
Kelimetun 'ani'l-ustâz ez-Zehâvî, el-Belâgu'l-usbû'î dergisi, tarih:
Ekim 1927
Kolcu, Ali İhsan, Batı Edebiyatı, Ankara, 2003
Komisyon, el-Mevsû'atu'l-'Arabiyyetu'l-muyessere, (I-IV), Beyrut,
Kahire, Tunus
Mesûh, Mufid, Cemil Sıdkî ez-Zehâvî, www.sawa77.freesevers.com
-----, Mufid, Muktatafât min şi'rih fi'l-felsefe ve'l-mer'e ve'l-
muctema', <http://www.kefaye.org/enough>
Muhammed Mucahid, Zeki, el-A'lâmu'ş-şarkiyye, (I-III), Beyrut, 1994
Muncid, fi'l- a'lâm, 15. baskı, 1987
Sadun, Aide, Cemil Sıdkî al-Zahâvî ve Cehennemde İsyân Adlı
Manzumesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk
Dili ve Edebiyatı Dergisi, 30 kısım 1950
Salâvâtî, Yâsîn, el-Mevsû'atu'l-'Arabiyyetu'l-muyessere ve'l-
muvesa'a, Beyrut, 1422/2001
Serkîs, İlyan Yûsuf, Mu'cemu'l-matbû'âti'l-'Arabiyye ve'l-mu'arrabe,
(I-II), Kahire, 1346/1928
Zehâvî, Cemil Sıdkî, el-Fecru's-sâdık, Kahire, 1323
Zeydân, Corci, Meşâhîru'ş-şark, fi'l-karni't-tâsi' 'aşar, (I-II), Beyrut,
tarihsiz
Zeyyât, Ahmed Hasen, Târihu'l-edebi'l-'Arabî, Beyrut, 142/2001,
376